

МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНЫНДАГЫ” АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ САЛЫШТЫРМАЛУУ ТЫБЫШТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Ар бир тилдин фонетикалык кубулушунун өз турпаты бар. Ал өзгөчөлүк белгиси башка тилдерге окшогон жана окшобогон фонетикалык системадан турат. Окшоштуктардан көп болушу тилдердин жакындыгын, аз болушу алардын алыстыгын белгилейт. Мындай процесстер жакынкы жана алыскы тектеш тилдердин фонологиясында оркоюп көрүнүп турат. Өзгөчө фонетикалык кубулуштарга учураган сөздөр монгол тилинде көп кездешет. Монгол тилине салыштырмалуу сөз кылып жаткан Махмуд Кашгаринин “Диванында” мындай кубулуштар көп байкалбайт. “Дивандын” “Диалектилик айырмачылыктары жөнүндө” деген бөлүмүндө түрк урууларынын сөздөрүндөгү тыбыштык өзгөчөлүктөрү жана айырмачылыктары жөнүндө: “Негизги тилде төл сөздөрдө айырмачылык аз болот. Айырмачылык сөздөрдөгү бир нече тамгалардын ордуна башка бир тамгалар алмашып келишинен, же болбосо кээ бир тамгалардын түшүп калышынан болот. Мисалы: өгүздөр менен кыпчактар атооч жана этиштердин башында келген “йа” тамгасы “алиф” тамгасына, же “жийм” тамгасына алмаштырып айтышат. Ошентип, түрктөр “мусапыр” сөзүн “йелкин” десе өгүздөр менен кыпчактар “елкин” дешет. Түрктөр “жылуу суу” деген сөздү “йылыг сув” десе, алар болсо “ылыг сув” дешет. Ошондой эле түрктөр “бермет” деген сөздү “йинчү” десе, алар “жинчү” дешет. Түрктөр төөнүн чуудасын “йугду” десе, өгүздөр менен кыпчактар “жугду” дешет.

Мындан башка аргулар сөз ортосунда келген, же аягында келген “йа” тамгасын “нүн” – тамгасына алмаштырышат.

Мисалы: түрктөр койду “кой” десе, аргулар “кон” дешет.

Түрктөр кедей- кембагалды “чыгай” десе, алар “чыган” дешет. Түрктөр “кайу нең” – кайсы нерсе десе, алар “кану-нең” дешет.

Өгүз, кыпчак жана суварлар сөздүн башындагы “мим” тамгасын “ба” тамгасына алмаштырышат.

Мисалы: түрктөр “мен бардым” дегенди алар “бен бардын” дешет.

Түрктөр сорпону “мун” душсе, алар “бун” дешет.

Өгүздөр жана ага жакын жайгашкандар сөз курамындагы “та” – тамгасын “даль” – тамгасына алмаштырышат.

Мисалы: түрктөр төөнү “теве” дешсе, алар “деве” дешет.

Ошондой эле, тешик деген сөздү түрктөр “өт” дешсе, алар “өд” дешет.

Таза түркчөдө “даль” – тамгасы менен келген сөздөрдүн көпчүлүгү өгүзчөдө “та” – тамгасы менен айтылат.

Мисалы: түрктөр канжарды “бүдге” дешсе, өгүздөр “бүкте” дешет.

Түрктөр жийдени “йигде” дешсе, өгүздөр, түркмөндөр “йикте” дешет. Бул өндүү сөздөр өтө көп, алардын барын бир бирден айтып отурбадым.

Таза түрк сөздөрүнө “фа” менен “ба” тамгаларынын арасында айтылуучу “фа” тамгасы өгүздөр жана аларга жакын жашагандар “вов” тамгасына алмаштырышат.

Мисалы: алар үйдү “еф” дешсе, өгүздөр “ев” дешет. Алар аңга чыгууну “ааф” дешсе, өгүздөр “аав” дешет.

Мен сөздөрдүн эң туура формасын гана берем. Тамга салыштырылып сүйлөй тургандардын тилдериндеги тамгалардын алмашуусун акыл жүгүртүүп өзүң билип алаарсың.

Ягма, тохсы, кыпчак, ябаку татар, кай, чомул жана өгүздөрдүн баары заль-тамгасын дайыма “йа” тамгасы менен алмаштырышат, эч качан “заль” – тамга менен сүйлөшпөйт.

Мисалы түрктөр (ак) кайың дарагы дегенди “казың” дешсе, алар “кайың” дешет.

Ошондой эле, чыгыл жана башкалардын түрк тилдеринде “дза-заль” – тамгасы менен айтылуучу сөздөр Орус жана Урум өлкөлөрүнө дейре созулган кыпчак, йемек, сувар, булгарлардын тилдеринде “зай” менен айтылат.

Мисалы: түрктөр аяк, деген сөздү “адзак” дешсе, алар “аза?” дешет.

Түрктөр кайың журтту (кудаларды) “казың” дешсе, алар “кайың” дешет. Чыгыл түрктөрү карын тойду дегенди “карын тозты” дешсе, алар “тозды” дешет. Калган атооч жана этиштери ушул мисалдардын үлгүсүндө түшүнүш керек. Жыйынтыктап айтканда, чыгыл тилиндеги “заль” тамгасы ягма, тохсы, өгүз жана кээ бир аргулардан кытайга чейин созулган жерлерде жашаган бардык уруулардын тилдеринде “йа” тамгасына алмаштырышат; Урумга чейинки чөлкөмдөгү кыпчак жана аларга жакын жайгашкан башка уруулар да бул тамганы “зай” тамгасына алмаштырышат. Булардын бардыгын өз учурунда орду орду менен көрсөтүп өтөм.

Түрктөр бара турган жер деген сүйлөмдүн “баргу йер” дешсе, өгүздөр “барасы йер” дешет.

Түрктөр туруу убакыты дегенди “тургу угур” дешсе, өгүздөр “турасы угур” дешет “каф” тамгасы “каф” тамгасына алмашылат. Булардын өз гезегинде айтам. Тамгалардын алмашуусу жөнүндөгү сөздү ушуну менен токтотом” – деп белгилейт (М.К., ТТС, 91-99;).

Ушул сыяктуу “Дивандагы” айрым сөздөрдүн кыргыз тилине салыштырмалуу тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп көрөлү: **1. Сөздүн башындагы өзгөргөн тыбышта:** **Е – И:** *егрик – ийрик, ескү – иске (ирге), егди – ийди;* **Ж – Й:** *йазым – жазым, йүгүн – жүгөн, йап – жап, йаптыг – жабдык, йугуркан – жууркан, йип – жип;* **С – Ш:** *сибек – шимек, субургу – шытыргы, сырук – шырык;* **Б – М:** *бойундурук – моюнтурук, бурундук – мурундук;* **Ө – Ү:** *өртүк – үртүк;* **Ч – Ж:** *чангут – жанкыч;* **О – А:** *олма – алма; С – Ч:* *санач – чанач.*

2. Сөздүн ортосундагы өзгөрүүгө дуушар болгон тыбыштар

Г – К: *утгун* – куткун, *кыгач* – кычкач, *кабзак* – кабкак; **К – Г:** *чыктаан* – чыгдан; **И – Е:** *бишик* – бешик; **У – Ү:** *бук* – бүк; **Г – Й:** *егрик* – ийрик, *егди* – ийди, *түгүн* – түйүн, *тугмаа* – түймө; **В – Й:** *кивиз* – кийиз; **З – Й:** *кизиз* – кийиз, *казык* – кайык, *казыш* – кайыш; **Б – П:** *көбсөөн* – көпсөн, *көбчүк* – көпчүк, *субургу* – шыпыргы; **И – Ы:** *кызыз* – кийиз, *чыг* – чий; **В – П:** *севдич* – септик; **У – Ы:** *субургу* – шыпыргы, *чарук* – чарык, *кузыч* – кычкач; **Л – Й:** *олук* – ойук (*ой+ык*); **З – Д:** *өмзүк* – өңдүк; **Т – Д:** *чыктаан* – чыгдан; **У – О:** *бугжук* – боолук; **Р – Л:** *бурук* – боолук, *кирит* – килип (*ачкыч*); **З – С:** *кезинди* (*тон*) – кесинди, *кезлик* – кесик, *базган* – барскан (*бас+кан*); **Н – Й:** *көплек* – көйнөк; **Л – Н:** *көплек* – көйнөк; **У – А:** *аржак* – аркак; **Е – Ө:** *төшөк* – төшөк, *көнөк* – кенөк, *өргөн* – өргөн, *өрмөк* – өрмөк, *билегү* – бүлө (*-гы*); **З – С:** *кузач* – кусач (*орус тилинде*), *базган* – барскан; **О – А:** *очак* – очок; **У – Ө:** *өркүч* – өркөч, *йүгүн* – жүгөн; **Л – Д:** *туздук* – туздук, *излик* – издик; **Р – Л:** *тукурка* – түкүл; **Н – М:** *кандук* – камдык; **М – Н:** *өмзүк* – өңдүк; **У – Ы:** *кандук* – камдык, *алтун* – алтын, *кашук* – кашык, *сакалдурук* – сакалдырык, *сырук* – шырык.

3. Сөздүн аягындагы тыбыштык өзгөрүүлөр

Г – К: *аркак* – аркак, *артыг* – артык, *өтүклүг* – өтүктүк, *буг* – бүк, *тушаг* – тушак (*тушоо*), *куршаг* – куришак, *чуг* – чук, *тулгаг* – тулгак; **Г – Й:** *чыгчий*; **У – Е:** *еску* – иске (*ирге*), *керегу* – кереге.

4. Сөздүн башына, ортосуна жана аягына кошул түшүп калган тыбыштар:

Ы: *чыгрыы* – чыгрык, *сыдырым* – сыдырым; **К:** *алачу* – алачык

5. Тыбыштардын сөз башында, ортосунда жана аягында түшүп калуусу

К: *утгун* – куткун; **О:** *ботлуу* – ботолуу; **У:** *укрук* – укурук, *козук* – козулук; **Л:** *козук* – козулук; **Ч:** *тирегү* – тирегич; **С:** *базгаан* – барскан; **Т:** *четген* – чеккен; **И:** *ийк* – ийик.

5. Кошумча кирген тыбыштар

Г: *йугуркан* – жууркан, *оргок* – орок; **В:** *сүөлүк* – суулук; **Г:** *таргак* – тарак, *тергиш* – терши (*дас-торкон*), *тагаар* – таар; **Ң:** *ийңе* – ийне; **Л:** *чаиш-кал* – чашка (*орус тилинде*)

6. Созулма тыбыштардын (үндүүлөрдүн) сөздүн ортосунан түшүп калуусу

Калкаан /*Курмаан* – калкан, *чыктаан* – чыгдан, *кумгаан* – кумган, *бешик* – бешик, *тагаар* – таар, *кетмээн* – кетмен, *чаатыр* – чатыр;

7. Созулма тыбыштардын (үндүүлөрдүн) сөздүн аягынан түшүп калуусу

Тутмаа – тутма; (*сыгып*); (*тактуу*), *кесмее* – кесме, *керкиш* – керки, *камчыы* – камчы, (*самдаа*), *бүктөө* – бүктөө, (*көркее*), *чөмчии* – чөмүч; (*тукмаа*); *самдаа*.

өө тыбышынын колдонулушу (мындай көрүнүш кыргыз тилинин түштүк диалектисиде кеңири колдонулат) *әмөч* – амач (*буурсун*), *бүктөө* – бүктөө (*маки*, *бычак*, *канжар*)

Жогоруда көрүнүп тургандай “Дивандагы” айрым сөздөрдүн кыргыз тилине салыштырууда анчейин деле орчундуу тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгонун байкабайбыз.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). – Ф.: Мектеп, 1969.

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). – Ф.: Мектеп, 1984.

3. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. – Б., 2011.

4. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, II т., – Б., 2012.

5. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, III т. – Б., 2013.